

Vaqif YUSİFLİ
SƏMƏNDƏR QUŞU
MEHDİ HÜSEYN - NASİR VƏ DRAMATURQ

Mehdi Hüseyn haqqında düşünəndə, ilk növbədə, onun bədii nəsrı gözlərim qarşısında canlanır. İlk hekayəsi "Qoyun qırxını"ndan (1927) tutmuş sonuncu romanı "Yeraltı çaylar dənizə axır"a (1964-1965) qədər böyük bir ədəbi irs qoyan M.Hüseyn XX əsr Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ədəbiyyat tarixində hər sənətkarın (söhbət iz qoyan sənətkarlardan gedir-V.Y.) öz yeri var və bu sənətkarlardan birinin də üzərindən xətt çəkmək mümkün deyildir. Bu mənada XX əsr Azərbaycan nəsrini Mehdi Hüseynin nəsrı olmadan təsəvvür etmək bir az çətin olardı. "Abşeron"suz, "Qara daşlar"sız, "Daşqın"sız, "Tərhan"sız bu nəsr qiymətli bir guşə daşını itirərdi.

Mehdi Hüseyn sovet dövründə yaşayıb -yaratmışdı və indi bir çoxları "sosialist realizmi" dövrünə inkar mövqeyindən yanaşsa da, guya həmin dövrü yeni meyarlarla qiymətləndirsə də, biz bu böyük yazıçıdan itkiyə uğrayasız heç nə görmürük. Bəli, həqiqətdir ki, Mehdi Hüseyn bütün yaradıcılıq parametrlərinə görə öz dövrünün, zamanının yazıçısı idi və təbii ki, həmin dövrün gerçəkliklərini əks etdirirdi. Amma necə? Sənətkarlıqla... Bu gün -XXI əsrin Azərbaycan oxucusu Mehdi Hüseyn nəsrı vasitəsilə keçən əsrin əvvəllərində baş verən inqilabi hadisələr, vətəndaş müharibəsi, Sovet hakimiyyətinin qurulması, kollektivləşmə dövrü, şəxsiyyətə pərəstiş illəri, İkinci Dünya savaşı, daha sonra dinc quruculuq dövrü barədə müəyyən təsəvvür əldə edəcəkdir. O oxucu lap qatı antisovetçi olsa belə, Mehdi Hüseynin rəğbətlə təsvir etdiyi inqilabi hadisələri yaxud kommunist-yazıçı platformasından doğan tendensiyanı inkar etsə belə, sonda yenə qarşıda bədii sənətkarlıqla yaradılan möhtəşəm obrazların durduğunu təsdiq edəcək. Mehdi Hüseyn Azərbaycan nəsrinin yeni bir mərhələsinin banilərindən biri idi. Bu sırada Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, Əbülhəsənin, Mir Cəlalın, Əli Vəliyevin, İlyas Əfəndiyevin, Sabit Rəhmanın, Ənvər Məmmədخانının da adlarını çəkirik və bu yazıçılar doğrudan da Azərbaycan nəsrini yeni bir məcraya yönəltdilər. Azərbaycan cəmiyyətinin XX əsrdə-Şura inqilabından sonrakı reallıqları, ictimai-mənəvi prosesləri ilk dəfə məhz bu sənətkarların əsərlərində öz əksini tapdı.

Onun nəsrindən söz açarkən, ilk növbədə, bu nəsrin milli səciyyəsi üzərində dayanmaq lazımdır. Dünya ədəbiyyatının incilərinə yaxşı bələd olan M.Hüseyn hər hansı ədəbiyyatın bir başqa ədəbiyyat üzərində yüksəlməsini arzuolunmaz hal hesab edirdi. O, vəfatından bir neçə gün qabaq yazdığı "Yeni üfüqlərə doğru" məqaləsində qeyd edirdi ki: "Həqiqi ədəbiyyat unifikasiya yolu ilə deyil, özünəməxsus milli obrazlar sistemini, milli şəkil zənginliyini və üslub orijinallığını yaratmaq yolu ilə irəliləyir. "Ölülər" "Müfəttiş"in eyni olsaydı, biz onunla öyünə bilməzdik. Yaxud "Vaqif" "Puşkin" dramına bənzəşəydi, bizi bu qədər sevindirməzdi. Unutmaq lazım deyil ki, bədii əsərdə müəyyən bir xalqın tarixi ənənələri, təfəkkür tərzı, hiss və duyğuları və hətta dil xüsusiyyətləri əks olunur". M.Hüseyn nəsrı də məhz bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bir nəsr idi. O, nəsrin bütün janrlarında qələmini sınamışdır- hekayə, povest, roman... Özü də, ürəyinə yatdığı mövzunu hekayədəmi, povestdəmi, romandamı əks etdirməyi müəyyənləşdirməkdə heç bir çətinlik çəkməmişdir. 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi "Xavər" və "Bahar suları" kitablarındakı ilk hekayələri qadın azadlığına, Azərbaycan kəndinin inqilabdan əvvəlki və sonrakı mənzərəsinə, cəmiyyə-

yətdə gedən yeniliklərə həsr edilmişdi. Doğrudur, onun ilk hekayələri sonrakı əsərləri ilə müqayisədə sənətkarlıq baxımından bitkin deyildi, açıq-aşkar təcrübəsizlik və hətta səriştəsizlik hiss olunurdu. Amma həmin hekayələr M.Hüseynin bilavasitə real həyatı müşahidələrindən doğmuşdu. O zaman Mehdi Hüseynin cəmi iyirmi bir yaşı vardı. Bu hekayələrdə konflikt öz kəskinliyi ilə seçilirdi, bu konfliktlər sinfi münasibətlər üzərində qurulurdu və çox zaman sinfi münasibətləri kəskinliyi ilə qabartmaq bədiiliyə xələl gətirirdi. Məsələn, "Bahar suları" hekayəsinin qəhrəmanı Qeysər əri Hidayətin əxlaqsızlığına, mənəvi pozğunluğuna qarşı mübarizə aparır, öz hüququnu müdafiə edir. Müəllif sinfi münasibəti qabartmaq üçün Hidayətin inqilabdan əvvəl bolşeviklərə qarşı vuruşduğunu yada salır, onun "ifşası" bir qəzet məqaləsində öz əksini tapır. "Xavər" hekayəsində də yenə ər-arvad konfliktini ortaya qoyulur. Şura sədri vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyən, bu vəzifədə ikən rüşvət alan Çərkəz elə öz evində "ittiham" olunur - "Siyasət bunu tələb edir" deyər arvadı Xavər və oğlu ondan üz döndərirlər, iş kənd şurasına çıxarılır və Çərkəz həbs olunur. Onun yerinə isə Xavər seçilir. Göründüyü kimi, hər iki hekayədə siyasilik aparıcı xəttə çevrilir. Təbii ki, bu günün ictimai-siyasi, lap elə ədəbi meyarları ilə yanaşdıqda, bu hadisələr gülcə təsir bağışlayacaq. Amma bu, o dövrün diqtəsi idi və təkcə M.Hüseynin deyil, digər yazıçıların da hekayələrində oğulun ataya, qadının öz ərinə, yaxud qardaşın öz qardaşına qarşı belə açıq mübarizəsi təbii idi, quruluşun özündən doğan bir hal idi. Mehdi Hüseyn öz hekayələrində inqilabdan əvvəlki dövrün hadisələrini də təsvir edirdi və qeyd edək ki, onun bu mövzuda yazdığı əsərlər daha təsirli və emosional idi, bədiilik baxımından da uğurlu idi. Məsələn, "Kor at" hekayəsində Süleyman bəy cıdır yarışında birinciliyi ələ alan Kərəmi qətlə yetirir, bu səhnə oxucunu sarsıdır. Mehdi Hüseynin hekayə yaradıcılığı sonrakı illərdə də davam edir. Onun müharibə illərində yazdığı "Nişan üzüyü", "Bəxtiyar", "Satqın", "Qanlı sular", "Dost", "Çiçəklər" hekayələri xüsusilə maraqlıdır. Bu hekayələrdə müharibə, ölüm-dirim savaşı ilə bağlı insanların psixologiyasında yaranan dəyişikliklər daha çox diqqəti cəlb edir. "Bəxtiyar" hekayəsində iki Bəxtiyar üz-üzə gəlir. Onlardan biri igid Bəxtiyardır ki, on bir faşistlə döyüşdən qalib çıxmışdır. İkinci Bəxtiyar isə ani zəiflik nəticəsində vuruşdan çəkinmiş, indi xəcalət içində başını aşağı salmışdır. O bilir ki, bununla nəinki özünü gözdən salmış, millətinin də adına yamanlıq gətirmişdir. "Mən azərbaycanlı adını üstümdən götürməyə heç vaxt razı olmaram... İzin verin, günahımı öz qanımla yuyum" deyib, döyüşə yollanır, bayrağı tərənizin zirvəsinə sancaraq qəhrəmanlıqla həlak olur. Müharibə illərində ədəbiyyatımızda geniş epik lövhələrlə müşayiət olunan romanlar, povestlər, demək olar ki, barmaqla sayılacaq qədərdir. Bunun da öz səbəbləri vardı. Müharibə dövrü həqiqətlərini əks etdirmək üçün operativ janrlar (şeyrlər, publisistik məqalələr, cəbhə xatirələri) daha çox "hərəkətdə" idi. Amma Mehdi Hüseyn müharibənin son illərində "Fəryad" povestini qələmə aldı. Povestdə, demək olar ki, döyüş səhnələri təsvir olunmur, amma bu əsər müharibə və onun törətdiyi faciələr haqqında bitkin bir təəssürat yaradır. Əsərdə hadisələr Kırımın kiçik sahil şəhərlərinin birində cərəyan edir, Qızıl Ordu hissələri müvəqqəti olaraq bu şəhəri tərk ediblər. Şəhərin sakinləri ümitsizliyə qapılıblar. Qoca rəssam Levin də onlardan biridir. O, faşistlərin törətdiyi cinayətlərin şahidi olur, qəlbində intiqam hissləri alovlanır. Düşmənlər ona faşistlərin "zəfərini" təsvir edən bir tablo çəkməyi təklif edirlər. Levin isə "Fəryad" adlı antifaşist tablo yaradır və buna görə güllələnir. Əsər haqqında görkəmli tənqidçi Məmməd Arif gözəl bir məqalə yazmış, povestinin uğurlu və həm də nəzərə çarpan qüsurları barədə öz təəssüratlarını bildirmişdi. M.Arif yazırdı: "Fəryad" povesti mənəvi qəhrəmanlıq povestidir. Vətən müharibəsinə həsr edilmiş nəsr əsərləri içərisində bu povest öz mövzu və ifadə üsulu etibarilə yenidir". Mehdi Hüseynin nəsr yaradıcılığında elə bir nümunənin adını çəkə bilərik ki, həmin nümunə Azərbaycan hekayə sənətində həmişə örnək hesab edilir, bu janrda yazılmış əsərlərdən söz düşəndə onun da adı birincilər sırasında çəkilir. Bu, ədibin "Rəqiblər" hekayəsidir. Həmin hekayə sovet dövründə yazılsa da, əslində, bu hekayə ilə yazıçı sovet quruluşunun yaratdığı qüsurları tənqid hədəfinə çevirir. Əsas mətləb heç də istehsalat problemi deyil. Yazıçı iki insanın - iki qüvvətli xarakterin mənəvi çarpışmasını bədii konfliktin mehvərinə çevirir. İki qocaman neftçi - Heybət və Pirvəli - iki dost indi bir-birinə qənim kəsilmişlər. Hətta Pirvəli "onun qanını içsəm, uf da demərəm" söyləyir. Münaqişənin əsasında isə cəmiyyətin - sosializm quruluşunun yaratdığı

əngəlliklər durur. Usta Heybət Sosialist Əməyi Qəhrəmanı pilləsinədək bir yol keçib, radio, mətbuat, televiziya ondan danışır, deputat seçilir. Amma eyni nailiyyətləri qazanan usta Pirvəlisə unudulur. Hekayənin sonluğu isə bu mübahisəyə bir hüzn və ələm gətirir. Usta Heybət dənizdə həlak olur. Çoxlarının gözləmədiyi halda usta Pirvəli rəqibinin cənəzəsi önündə hönkür-hönkür ağlayır.

Mehdi Hüseyn Azərbaycan nəsrini bir sıra povest və romanlarla da zənginləşdirmişdir. Bu povest və romanların bir çoxu təkcə onun deyil, ümumən Azərbaycan sovet nəsrinin də keçdiyi yolu izləmək baxımından maraq doğurur. Belə ki, 1931-1935-ci illərdə Mehdi Hüseyn "Daşqın" romanını yazır. Bu, Azərbaycan sovet romanının ilk nümunələrindən biri idi. Həmin illərdə yazılmış romanların əsas mövzusu isə Sovet hakimiyyəti uğrunda gedən mübarizə təşkil edirdi. Otuzuncu illərdə o, "Tərən" romanını da yazdı. Bu əsərdə Azərbaycanda kollektivləşdirmə uğrunda gedən mübarizə təsvir olunurdu. Həmin illərdə qələmə alınan "Kin" povestində isə müəllif inqilab ərəfəsində olan bir Azərbaycan kəndini təsvir edir, iki gəncin sevgisindən söz açır, məhəbbətin heç bir maneəyə baxmayaraq qalib gəldiyini, feodal-patriarxal həyat tərzinin sarsıldığını göstərir. Əlbəttə, bu əsərlərdə o dövrün həqiqətlərinin yeni quruluşun - sosializm cəmiyyətinin mövqeyindən təsvir olunması bizi o qədər də maraqlandırmır. Bizi maraqlandıran odur ki, bu əsərlərdə canlı, həyati insan obrazları var. Mehdi Hüseyn bu obrazları çox real və inandırıcı təsvir edirdi.

Mehdi Hüseyn Azərbaycan tarixi nəsrinin də inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun "Komisar" povesti, "Səhər" romanı tarixi mövzudadır. Bu əsərlərdə də o, inqilabi hadisələri, bu hadisələrdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin rolunu diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Öncə dediyimiz bir fikri bu əsərlər barədə də söyləyə bilərik: onun əsərlərində müxtəlif siniflərin nümayəndələri üz-üzə gəlsələr də, bolşeviklərə rəğbət, kapitalistə nifrət təbliğ olunsada, yazıçı canlı, yaddaqalan, unudulmayan insan xarakterləri yaratmışdır. M.Hüseyn təkcə tarixi nəsr nümunələri yaratmaqla kifayətlənməmiş, tarixi nəsrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən məqalələr də yazmışdır. Məsələn, onun "Yazıçı və tarix" məqaləsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Həmin məqalədə M.Hüseyn yazırdı: "Əgər tarixçi ayrı-ayrı faktlar əsasında müəyyən elmi nəticələr çıxarmaq yolu ilə gedirsə, yazıçının çıxardığı nəticələr bədii surətdə əks etdirilən hadisələrin ümumi məntiqindən, fərdiləşdirilmiş insan surətlərinin bir-birinə qarşı münasibətindən doğur. Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz". Bu mülahizələrə M.Hüseyn tarixi mövzuda yazdığı nəsr əsərlərində, həmçinin pyeslərində də riayət etməyə çalışırdı. Bu məqamda biz onun "Nizami", "Cavanşir" və "Şeyx Şamil" tarixi pyesləri haqqında qıscaca söz açmaq istəyirik.

Mehdi Hüseyn dramaturgiyaya Böyük Vətən müharibəsindən əvvəl tamaşaya qoyduğu "Şöhrət" pyesi ilə gəlmişdi. Sonra İlyas Əfəndiyevlə birgə "İntizar" dramını yazmışdı. Daha sonra Ə.-Məmmədخانlı ilə müştərək "Fətəli xan" kino-dramını qələmə almışdı. Deməli, bu janrda müəyyən təcrübə qazanmışdı. Tarixi mövzuda dram əsərləri yazmağa onu hansı mənəvi qüvvə təhrik edirdi? İlk növbədə, onun tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə və hadisələrə müasirlik mövqeyi aydın duyulurdu. Mehdi Hüseynin "Yazıçı və tarix" məqaləsinə bir daha qayıdaq. Həmin məqalədə M.Hüseyn sanki bir neçə ildən sonra yazacağı "Nizami" pyesinə işarə edib yazmışdı: "Nizami dövrünün ədəbi dili Azərbaycan dili də ola bilərdi, çünki Nizamiyə qədər xalqımız "Dədə Qorqud" dastanını yaratmışdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Şirvanşahlar hər zaman Kəyan nəslindən olduqlarını iddia edirdilər. Şirvanşahların mənşəyi haqqında rəylər onların azərbaycanlı olduqlarını təsdiq edir. Lakin yazıçı onların siyasətinə tamamilə haqq verməyə məcbur deyildir, çünki Şirvanşah sarayının Nizamiyə münasibətindən bəhs edən yazıçı, Nizaminin dövlət haqqında görüşləri ilə rəsmi dövlət xadimlərinin görüşündəki fərqi və onların arasındakı ixtilafı pərdələyə bilməz. Bunsuz roman və ya dram əsəri yarana bilməz". "Nizami" pyesində M.Hüseyn dahi şairin yalnız gənclik illərini təsvir etmişdir. Amma onu böyük vətənpərvər və böyük insan kimi canlandırmağa elə bu qısa zaman kəsiyi də kifayət edir. Pyesdə Nizami bir şəxsiyyət kimi dövrünün şahlarından, hökmdarlarından böyükdür. Müəllif onun şəx-

sində xalq müdrikliyini təcəssüm etdirmişdir. Həmin dövrdə bir çox müəlliflər (Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif, Əkbər Ağayev) haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, bu əsərlə S.Vurğunun "Vaqif" pyesi arasında üzvi bir yaxınlıq var, hətta "Nizami"ni də tarixi-qəhrəmanlıq dramı kimi təqdim edirdilər və, əlbəttə, bu məsələdə haqlı idilər. Çünki "Vaqif"də olduğu kimi, "Nizami" pyesində də xarici işğalçılara qarşı mübarizə motivi aparıcı xətti təşkil edirdi. Vaqif kimi Nizami də bu mübarizədə xalqa mənəvi dəstək olur. "Nizami"dən sonra M.Hüseyn "Cavanşir" pyesini qələmə alır və bu əsərdə də "Nizami"dəki ideyanı davam etdirir. Ancaq fərq orasındadır ki, "Cavanşir"də o, ağıllı bir şah və sərkərdə obrazını yaradır. "Şeyx Şamil" pyesinə gəldikdə isə M.Hüseyn xalqın azadlıq mübarizəsini canlandırır, Şeyx Şamilin simasında rus istilasını qəbul etməyən mətin bir sərkərdə və din rəhbəri obrazını dramaturgiyaya gətirməklə əvvəlki iki pyesdəki tarixi qəhrəmanlıq ruhuna sadıq qalır... Təəssüf ki, bu pyes məlum səbəblərə görə tamaşaya qoyulmur. Mehdi Hüseynə böyük şöhrət qazandıran, onu təkcə Azərbaycanda deyil, o zaman bütün SSRİ miqyasında tanıdan əsər isə "Abşeron" romanı oldu. Bu romanın məziyyəti nədə idi? Birincisi, romanın yazılmasında dövrün, zamanın müəyyən diqtəsini duysaq da (unutmayaq ki, Mehdi Hüseyn sovet ədəbiyyatının görkəmli mübəlləğlərindən biri idi, o, bu ədəbiyyatın ideyalılığı uğrunda daim mübarizə aparırdı və öz bədii əsərlərində buna riayət etməyə çalışırdı), əsər real həyatı sənətkarlıqla əks etdirmək baxımından parlaq bir nümunə idi. Doğrudur, istehsalat xətti, neftçilərin peşə fəaliyyətinin, onların gördükləri işin bəzən yerli-yataqlı təsvir edilməsi romana bir texnizim gətirirdi, amma canlı insan xarakterlərinin təsviri bütün bunları unuttururdu. İkincisi, "Abşeron" romanı Azərbaycanı və Bakını, onun maddi sərvəti olan nefti dünyaya tanımaq mənasında çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə əsərlərin sayı isə o zaman çox az idi. Üçüncüsü, Böyük Vətən müharibəsindən sonra kəndli cavanların şəhərə - Bakıya axını başlanmışdı və M.Hüseyn üçün bu proses çox maraqlı mövzu idi. M.Hüseyn bu cavanların daxili-mənəvi təkamülünü izləyib onların yeni mühitə necə uyğunlaşdığını izləmək üçün tez-tez neft mədənlərində olurdu. O, Tahir obrazını da məhz bu daxili-mənəvi təkamül prosesindən keçirə-keçirə qəhrəman səviyyəsinə yüksəltdi. Mərhum yazığımız İsmayıl Şıxlı "Mehdi Hüseyn" adlı məqaləsində yazırdı: "Mehdi Hüseyn Bakı neftçilərinin həyat və mübarizəsini əks etdirə biləcək iri həcmli kamil bir əsər yazmaq qərarına gəlir. Bunun üçün də uzun müddət neft mədənlərində fəhlələrin həyatını, əhval-ruhiyyəsini öyrənir. Geoloq Ağa qurban Əliyev bunları xatırlayaraq yazır: "Mehdi ilin hər fəslində, hər cür havada dəniz buruqlarına gəlirdi. O, təcrübəli qocaman neftçilərlə söhbət edər, cavan fəhlələrin işinə saatlarla tamaşa edərdi". O dövrdə yazılmış bir çox əsərlərdən fərqli olaraq M.Hüseyn təqdim etdiyi obrazı çətinliklərdən, burulğanlardan keçə-keçə təsvir edirdi. Əsər haqqında o zaman Z.Kedrina, K.Zelinski, Q.Korabelnikov, L.Klimoviç, P.Skosiryev, N.Çertova kimi tanınmış rus müəllifləri, həmçinin S.Vurğun, M.Arif, M.İbrahimov müsbət fikirlər söylədilər, onu təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün sovet ədəbiyyatının nailiyyəti kimi qiymətləndirdilər. Biz bu yubiley yazısında "Abşeron" romanını təhlil etmək, onun çağdaş ədəbiyyatımız üçün də bir nümunə olduğunu sübut etmək fikrində deyilik. Ancaq bu əsərin neçə nəslin mənəvi inkişafında böyük rol oynadığını xatırlatmaq istərdik. Əllinci illərdə Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş kultu aradan qaldırıldı və ölkədə az-çox demokratik əhval-ruhiyyə yarandı. "Abşeron"un davamı olan "Qara daşlar"da, daha sonra "Alov" pyesində M.Hüseyn bu əhval-ruhiyyəni əks etdirən ilk yazıçılardan oldu, "Yeraltı çaylar dənizə axır" romanında isə stalinizmin Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi zərbələri yenə də ilkin olaraq bədii ədəbiyyata gətirdi.

MEHDİ

HÜSEYN-TƏNQİDÇİ

Azərbaycan yazıçıları arasında ədəbi tənqidlə yaxud ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olan müəlliflərin sayı az deyil. Onların arasında elmlər doktorları, namizədləri, hətta akademiklər olub. Ancaq sırf professionallıq baxımından yanaşsaq, yalnız bir neçə yazıçının adı qarşısında tənqidçi yaxud ədəbiyyatşünas sözlərini yaza bilərik. Onlardan biri və bəlkə də birincisi Mehdi Hüseynidir.

Mehdi Hüseyn ədəbi tənqiddə yazıçı olandan sonra deyil, yazıçılıqdan əvvəl başlayıb. Onun ilk hekayəsi olan "Qoyun qırxını" 1927-ci ildə işıq üzü görübsə, "Bizdə futurizm cərəyanı" adlı məqaləsi isə bir il əvvəl "Dan yıldızı" jurnalında çap olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, 1930-cu ildə ədibin ilk tənqidi məqalələr kitabı da ("Ədəbi döyüşlər") işıq üzü görür. Sonrakı illərdə, bütün yaradıcılığı boyu, onun tənqidçilik fəaliyyəti bir an belə səngiməmişdir. Azərbaycan ədəbi tənqidinin 1930-1965-ci illər mənzərəsini Mehdi Hüseynsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. M.Hüseyn ədəbi tənqidin ən cəsarətli, sözü vaxtında, həm də kəskinliylə söyləyən bir nümayəndəsi idi və tənqidçi həmkarlarından daha çox bu cəhətiylə seçilirdi ki, çox zaman tənqidin bədii əsərlər, ədəbiyyatın yaradıcılıq problemləri ilə bağlı ilk sözünü o, deyirdi. Otuzuncu illərdə yaradıcılıq metodu ilə bağlı məsələlər, ədəbiyyatın yeni nəsli, kommunist yazıçıların yaradıcılığı, qırxıncı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının müharibə dövrü vəzifələri, əllinci illərdə roman janrının inkişafı, şeirimizin, nəsrimizin və dramaturgiyamızın o dövrlük mənzərəsi, altmışıncı illərdə ədəbiyyatımızın inkişafında yeni bir mərhələnin xüsusiyyətləri ilk dəfə tənqidçi Mehdi Hüseynin məqalələrində öz əksini tapmışdı. Əgər söhbət ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığından düşərsə, deyə bilərik ki, Mehdi Hüseynin xüsusi diqqətlə yanaşdığı, yaradıcılığını qayğı və həm də tələbkarlıqla izlədiyi yazıçılar olmuşdur. O, M.S.Ordubadinin, Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Əbülfəsinin, Sabit Rəhmanın, Mir Cəlalın, Məmməd Rahimin, Süleyman Rəhimovun, Əli Vəliyevin, Əhməd Cəmilin yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etmişdir. Onun tənqidi indi bəzilərimizin "sığal tənqidi" nə oxşamırdı. Mehdi Hüseynin həm bir sənətkar, həm də dost kimi çox yaxın olduğu Səməd Vurğunun yaradıcılığına münasibəti buna sübut ola bilər. Səməd Vurğunu Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə yetirdiyi ən böyük simalardan biri hesab edən M.Hüseyn bir çox məqalələrində onu tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Vaqif" pyesi barədə ilk yazının müəllifi də M.Hüseynidir və bu məqalə indinin özündə də obyektiv elmi-tənqidi səciyyəsilə seçilir.

Əvvəlcə qeyd etdik ki, M.Hüseyn bir tənqidçi kimi cəsarətli idi. Başqa bir tənqidçinin bəlkə də ehtiyatla, çəkinərək söylədiyi bir tənqidi mülahizəni M.Hüseyn açıq şəkildə, həm də kəskinliylə söyləyirdi. Məsələn, o, H.Nəzərlinin "Qəhrəmanın romanı" hekayəsi barədə yazırdı: "Bu hekayədə Qəhrəman qadınla üz-üzə gəldiyi zaman onda heç bir duyğu oyanmayıb. Halbuki, kommunistin vücudu quru taxta deyildir. Onda da hiss, duyğu, ürək var, başqa həqiqətlər də onu məşğul edir. Lakin Nəzərli öz hekayəsindəki Qəhrəmanı bu fikirlər və hisslərlə məşğul etmir və, beləliklə, sxematizmə yuvarlanır". Başqa bir misal: "Ayın əfsanəsi"ndə Vurğun özü ilə mübarizə edir, öz prinsiplərini uçurur, dağıdır və cəsarətlə deyə bilərik ki, əsərinə möhkəm zərbə vurur". Yenə bir misal: "Biz qəsdən Əli Vəliyevin roman üzərində az və diqqətsiz işlədiyini göstərməklə, ona bədii yaradıcılıq işinin necə məsuliyyətli bir iş olduğunu bir daha xatırlatmağı lazım görürük. Çünki o, gənclərə bu cəhətdən örnək olmalıdır. Halbuki, "Ürək dostları" əsəri hər cəhətdən çiy və natamamdır". Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Məsələ burasındadır ki, Mehdi Hüseynin tənqidi mülahizələri ədəbi aləmdə çoxlarını şoka salsada, onun kəskin çıxışları tənqidin obyektiv rəyi kimi qarşılanırdı. Həmin məqalə müzakirə edilmirdi, sadəcə, qəbul olunurdu. Heç şübhəsiz, onun da tənqidi fikir və mülahizələrində yanlışlıqlar olmuşdur. Amma o, fikir və mülahizələrində elə bir qəti mövqə tuturdu ki, ona inanırdın. Təkcə yazılarında deyil, ədəbi müzakirələrdəki çıxışlarında da onun mövqeyi öz aydınlığı və həmçinin kəskinliyi ilə seçilirdi. İsmayıl Şıxlı M.Hüseynə həsr etdiyi "Qranit kimi sərt" məqaləsində yazır: "Müharibədən sonra ədəbiyyatı və ədəbi gəncliyi yeni istiqamətə yönəltmək lazım idi. Həmin illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında "Gənclər günü" adlı bir ədəbi məclis təşkil edildi. Bu məclis bütün gənc ədəbi qüvvələri ətrafına topladı. Mirzə İbrahimovun sədrliyi ilə keçən həmin ədəbi məclislərdə yeni hekayələr, şeirlər, tənqidi məqalələr, pyeslər, povestlər, poemalar oxunub müzakirə edilirdi. Mübahisələr çox qızgın və kəskin olurdu. Çox zaman bu məclis müxtəlif ədəbi meyillərin meydanına çevrilirdi. Həmin bu müzakirələrin fəal iştirakçılarından biri də Mehdi Hüseyn idi." Biz Mehdi Hüseyni təkcə "Gənclər günü"ndə deyil, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının bütün yaradıcılıq müşavirələrində, mübahisələrlə dolu plenum və iclaslarında əsas söz sahibi kimi görürük. Əlbəttə, oxuduqlarımıza, onun haqqında yazılan xatirələrə görə... Mehdi Hüseynin ədəbi-tənqidi fəaliyyəti çoxcəhətli idi. Onun əsərlərinin öncüliyinin IX və X

cildlərində ədəbi-tənqidi məqalələri əks olunub. Amma X cildə sonuncu məqalə məşhur "Azərbaycan romanı haqqında" yazısıdır ki, o da 1954-cü ildə qələmə alınıb. Buna görə də tərtibçilər - İsmayıl Şıxlı və Zivər Hüseynova M.Hüseynin 1954-1965-ci illərdə qələmə aldığı məqalələri ayrıca bir kitabda- "Ədəbiyyat və həyat"da verməli oldular. M.Hüseynin istər klassik ədəbiyyatımızla, istərsə də müasir ədəbiyyatımızla bağlı yazıları onun bir tənqidçi kimi necə inkişaf etdiyini çox dəqiq izah edir. Bu insan otuz illik yaradıcılıq yolunda nələrin şahidi olmayıb? Sınıf-siyasi mübarizələrin ədəbiyyat müstəvisinə keçirildiyi iyirminci - otuzuncu illərin ən qızgın sənət mübahisələrinin iştirakçılarından olmuşdur. O, sonrakı illərdə də həqiqi ədəbiyyatın mənafeyini müdafiə etmiş, gecə-gündüz bilmədən sənətdə keyfiyyət uğrunda mübarizədən bir addım belə geri çəkilməmişdir. Doğrudur, onun platforması məlum idi, M.Hüseyn sosializm realizmi ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşması uğrunda mübarizə aparırdı. Amma öncə, H.Nəzərlinin bir hekayəsinə münasibətdən də görünür ki, M.Hüseyni bir tənqidçi kimi təkə ədəbiyyatın ideyalılığı, sosialist realizmi mövqeyində dayanması deyil, həm də (və daha çox!) bədii dəyər, sənətkarlıq axtarışları maraqlandırır. İdeyası aydın, amma bədiiyyatca zəif və solğun əsərlərin qənimti idi M.Hüseyn. M.Hüseyn bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, tənqidi fəaliyyətində də sırf realizm mövqeyində dayanmışdır. Yəni, onun fikrincə: "Ən gözəl bədii əsər, həyatı tam mənası ilə dürüst göstərən əsərdir. Bu səbəbə görə də, tənqidçi həyatla bədii əsəri tutuşdurub qiymətləndirməlidir. Deməli, tənqidçi özü də yazıçı kimi həyatımızı, cəmiyyətimizi dərindən və mükəmməl öyrənməlidir. Tənqidçi də həyatımız və varlığımız haqqında müstəqil mühakimə yürütməyi bacarmalıdır". O, tənqidçidən, öz həmkarlarından bunu tələb edirdi ki, haqsız və yanlış mülahizələrə yol verməsinlər, yazıçıları riyakar təriflərə qərq etməsinlər, çünki ən istedadlı yazıçıları belə riyakar təriflər öldürə bilər, əgər o, gəncdirsə, onu inkişafdan saxlaya bilər. Əllinci illərdə də, altmışıncı illərdə də M.Hüseyn yenə ədəbi prosesdə sayılan, seçilən şəxsiyyətlərdən idi. Onun bu səviyyəyə yüksəlməsi bir neçə səbəblə bağlıdır. Birincisi, M.Hüseyn dərin mütaliəli və savadlı insan idi. O, dünya ədəbiyyatının bilicilərindən idi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatını çox gözəl bilirdi və bundan əlavə, müasir ədəbiyyatın da elə bir nümunəsi yox idi ki, onu mütaliə etməsin. Bu əsərlər haqqında da o, ya ayrıca məqalə yazırdı, ya da məruzə və çıxışlarında onlardan söz açırdı. Ancaq onun tənqidçi sözü təkə tənqidçi sözü olub qalmırdı, həm də ədəbiyyatın ağsaqqalının dediyi söz kimi qarşılanırdı. Doğrudur, dövrən dəyişmişdi, sınıf mübarizələr dövrü artıq arxada qalmışdı. Mehdi Hüseyni indi daha çox ədəbiyyatın bədii səviyyəsi, novatorluq və yenilik meyilləri maraqlandırır. Əllinci-altmışıncı illərdə də ədəbi mübahisələr davam edirdi, yenə də qızgın diskussiyalar, müzakirələr keçirilirdi və bu qaynar ədəbi mühitdə Mehdi Hüseynin rolu, böyüklüyü, şəxsiyyəti açıqca duyulurdu. Onun altmışıncı illərin əvvəllərində nəsrə və poeziyada meydana çıxan bir sıra əsərlərə münasibəti ədəbi tənqidin mövqeyi və, hətta deyərdik, qəti sözü səviyyəsində qəbul edilirdi. Məsələn, İlyas Əfəndiyevin "Körpüsəlanlar" povestindəki Səriyyə obrazı və onun hərəkətləri bir sıra tənqidçilər və oxucular tərəfindən "qəzəblə" qarşılanmışdı. Səriyyənin milli adət-ənənələrə, kişi-qadın münasibətlərinə xələl gətirməsi böyük bir diskussiyaya səbəb olmuşdu. O zaman Mehdi Hüseyn yazmışdı: "Səriyyənin Adıldən üz döndərməyi və Qəribcana meyil göstərməyi nə üçün bəzi tənqidçiləri əsəbiləşdirir? Ona görəmi ki, Səriyyə asanlıqla öz ərindən ayrılır? Bəlkə Qəribcan heç bir məziyyəti ilə Adıldən fərqlənmir? Biz hansı ixtiyarla Səriyyədən özünün istədiyi kimi yox, bizim istədiyimiz kimi hərəkət etməyi tələb edirik? Səriyyənin oğlanlarla lopuq oynaması mənim də xoşuma gəlmir. Amma onun bu qaba oyundan xoşu gəlirsə, qoy oxucular, xüsusən daha ismətli və təvazökar qızlarımız onu təqlid etməsinlər. Məgər müəllif Səriyyənin hərəkətlərini başqalarına nümunə göstərir?" Təbii ki, bu suallar Mehdi Hüseynin "Yeni mərhələ, yeni vəzifələr" məqaləsində cavabsız qalmır. Həmin məqalədə, həmçinin altmışıncı illərin əvvəllərində yazdığı digər məqalələrində M.Hüseyn Rəsul Rzanın "Qızıl gül olmayaydı", İsa Hüseynovun "Teleqram", Bayram Bayramovun "Sərinlik", İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür", Bəxtiyar Vahabzadənin "Etiraf", Nəbi Xəzrinin "Sumqayıt səhifələri" kimi gözəl əsərlərin də ilk təhlilçisi Mehdi Hüseyn oldu. O, həmin illərin cavan və istedadlı yazarları olan Əkrəm Əylislinin, Anarın və İsi Məlikzadənin də yazıları haqqında da səmimi söz deyən ilk tənqidçi idi.

Bir tənqidçi kimi M.Hüseyn ədəbi prosesi tam və dolğun, bütün parametrləri ilə, yəni inkişafın bütün təmayülləri üzrə tədqiq etməyə çalışırdı. Onu digər tənqidçilərdən fərqləndirən bir məziyyəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. O da bundan ibarətdir ki, M.Hüseyn ədəbiyyatın yeniləşdiyini, novator keyfiyyətlərlə zənginləşdiyini vaxtında duyurdu. Məsələn, o, 1962-ci ildə "Yeni mərhələ, yeni vəzifələr" adlı məqaləsində ədəbiyyatda yeni bir mərhələnin yarandığını hamıdan qabaq söyləmişdi: "Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də biz yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti bir mövqə tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha təzə və tərəvətli ifadə vasitələri tapmağa meyil göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli bir meyil deyildir". Mehdi Hüseynin uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikirlər sonralar özünü doğrultdu, doğrudan da, altmışıncı illərdən başlayaraq ədəbiyyatımızda yeni bir mərhələ başlandı.

Mehdi Hüseyn və klassik ədəbiyyat... Mehdi Hüseyn və dünya ədəbiyyatı... Mehdi Hüseyn və rus ədəbiyyatı... Mehdi Hüseyn və folklor... Mehdi Hüseyn və teatr... Bu mövzuların da hər biri ayrıca, həm də geniş bir tədqiqat işinin mövzusu ola bilər. Doğrudan da, bu yazıları oxuyandan sonra heyrətə gəlirsən. Cəmi 56 il ömür sürəsən, bu ömrün çoxu da qovğada, ədəbi mübarizələrdə keçə, həm də bir sıra məsul vəzifələrdə çalışsan, fəal ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərəsən, daim qayğılar, problemlər əhatəsində olasan... amma bir an da ədəbiyyatdan ayrılmayasan. ...Onun qəfil ölümü kimi (1965, 10 mart), indi anadan olmasının 100 illiyi də mənə - bu sətirlərin müəllifinə qəribə gəlir. Mən onu görməmişəm, amma etiraf edirəm ki, onun tənqidi irsi ilə tanış olandan sonra ədəbiyyatçı olmağı qərara aldım. Ona görə də mən Mehdi Hüseynin yalnız fiziki ölümünə inanıram. O, bir ədəbiyyat fədaisi kimi yaşayır, yazdığı "Alov" pyesindəki Səməndər quşu kimi alovlar içində yanır, amma ölmür